

MIECZYŚLAW MARKOWSKI

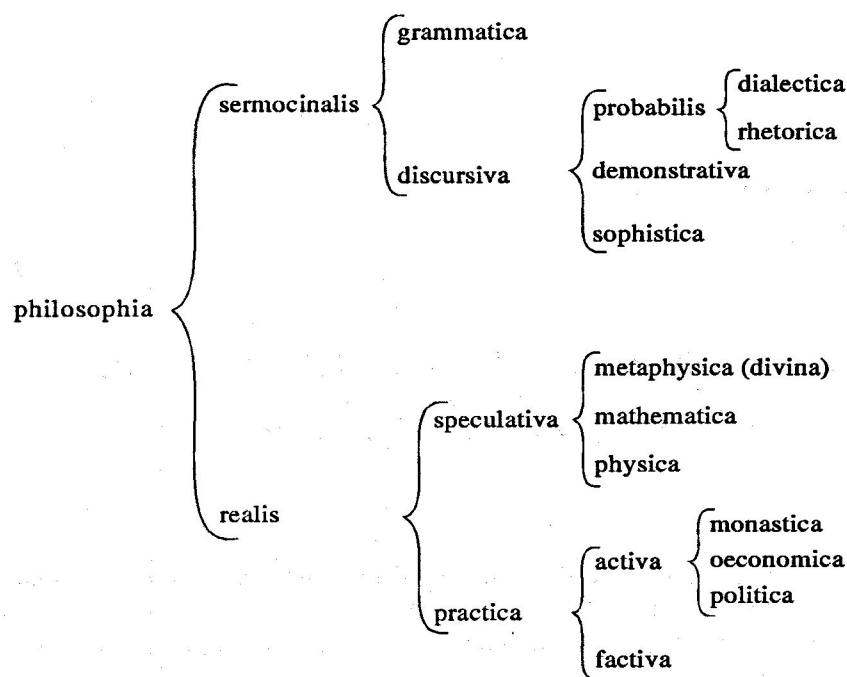
Kraków

RETORYKA NA UNIWERSYTECIE LIPSKIM W XV WIEKU W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ RĘKOPIŚMIENNYCH

Najstarsze statuty Wydziału Umiejętności Uniwersytetu Lipskiego, które powstały w latach 1409-1410, były przeredagowane w 1436 r. i uzupełniane aż do 1445 r. – nie przewidywały wykładu retoryki. Dopiero redakcja lipskich ustaw z 1470 r. dopuszczała wykład retoryki¹. Było to raczej zaakceptowanie zaistniałego stanu rzeczy niż nowe przedsięwzięcie. W pochodzącym bowiem z 1446 r. lipskim podziale nauk filozoficznych retoryka znalazła się już w obrębie nauk sermocynalnych. Podobnie jak dialektyka, miała ona służyć perswazji². Schematycznie podział ten przedstawia się następująco:

¹ *Die Statutenbücher der Universität Leipzig aus den ersten Jahren ihres Bestehens*, hrsg. von F. Zarnke, Leipzig 1861, s. 310 n., 318.

² „Quantum ad secundum est notandum, quod philosophia secundum Albertum prima sua divisione dividitur in realem et sermocinalem. Realis est, que format suas conclusiones et principia per terminos prime intencionis. Sermocinalis vero est, que format suas conceptiones et principia ex terminis secunde intencionis. Realis dividitur secundum Isidorem in speculativam et practicam. Speculativa subdividitur in tres: in divinam seu metaphisicam, mathematicam et phisicam, sed practica dividitur in activam et factivam [...] Sed prudentia sive activa dividitur in monasticam, iconomicam et politicam. Sermocinalis vero dividitur in grammaticam et discursivam. Discursiva dividitur in probabilem, demonstrativam et zophisticam. Probabilis dividitur in dialecticam et rethoricam” (Leipzig, Universitätsbibliothek (= UB), cms 1377, f. 115ra-115rb).

Przedmiotem tego artykułu jest krótka charakterystyka załączków teorii i metodologii retoryki, wykładanej na Uniwersytecie Lipskim w XV w., jeżeli tych nowoczesnych wyrażań wolno użyć w odniesieniu do średniowiecznej tradycji retorycznej.

W 2. poł. XV w. w uniwersyteckim środowisku lipskim nie tylko pojawiły się obce komentarze do *Retoryki* Arystotelesa³, lecz także powstały rodzime

³ Zestawienie rękopisów *Retoryki* Arystotelesa sporządził R. Kassel (*Der Text der aristotelischen „Rhetorik“*. Prolegomena zu einer kritischen Ausgabe, Berlin 1971). Na temat *Retoryki* Arystotelesa istnieje bogata literatura. Por. m.in. F. M. C o p e, *An Introduction to Aristotle's Rhetoric*, London 1867; W. M. G r i m a l d i, *Studies in the Philosophy of Aristotle's „Rhetoric“*, „Hermes”, 25(1872); O. K r a u s, *Neue Studien zur aristotelischen Rhetorik*, Halle a.S. 1907; F. S o l m s e n, *Drei Rekonstruktionen zur antiken Rhetorik und Poetik*, „Hermes”, 67(1932); J. M c B u r n e y, *The Place of the Enthymeme in Rhetorical Theory*, „Speech Monographs”, 3(1936) 49-74; G. K e n n e d y, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963; M. F u h r m a n n, *Untersuchungen zur Textgeschichte der pseudoaristotelischen Alexander-Rhetorik (der τέχνη des Anaximenes von Lampsakos)*, Wiesbaden 1965; I. D ü r i n g, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966; P. E u t h y m i o s, *Ethische und psychologische Grundlagen der aristotelischen Rhetorik*, Frankfurt a.M. 1979 (= Europäische Hochschulschriften, Reihe 20, Philosophie, Bd. 43); J. S p r u t e, *Die Enthymemtheorie der aristotelischen Rhetorik*, Göttingen 1982; M. H. W ö r n e r, *Das Ethische in der Rhetorik des Aristoteles*, Freiburg-München 1990.

działa retoryczne. W pierwszym przypadku decydującą rolę odegrały prądy filozoficzne. Około 1452 r. w Lipsku korzystano jeszcze ze skróconego komentarza Jana Burydana do *Retoryki* Arystotelesa⁴. W tymże roku⁵ w tym środowisku poznano pierwszą redakcję komentarza znanego paryskiego awerroisty z lat dwudziestych XIV w. Jana z Janduno do analogicznego dzieła Arystotelesa⁶. Już około 1457 r. w Lipsku był znany komentarz Idziego Rzymianina do *Retoryki* Arystotelesa⁷. W następnych latach komentarz ten był chyba więcej razy kopiowany⁸. Poruszana przez Idziego Rzymianina problematyka musiała być aktualna, skoro dziekan Melchior Lodwig z Freistadt nabył rękopis z tym komentarzem i wcielił go do zbiorów wydziałowych⁹. W 1457 r.¹⁰ w Lipsku powstał znowu podobny komentarz Jana z Janduno¹¹. Przed 1488 r.¹² pod wpływem tendencji zmierzających do poznania historycznego Arystotelesa lipscy wykładowcy retoryki sięgnęli także do łacińskiego przekładu jego tekstu¹³. Nawet w nabywaniu i kopiowaniu komentarzy obcych autorów do *Retoryki* Arystotelesa ujawniły się przeobrażenia filozoficzne, które w uniwersyteckim środowisku lipskim zaszły na początku 2. poł. XV w.

Na Uniwersytecie Lipskim nie porzeczono tylko na recepcji paryskich komentatorów *Retoryki* Arystotelesa i jego własnej myśli. Arystotelesowski nurt retoryki znalazł swój wyraz także w XV-wiecznej twórczości lipskich magistrów. Obok niego pojawiły się jeszcze inne próby ujęcia retoryki. Widać to już w retorycznym dziele Wincentego Grüniera, zwanym *Compendium rhetoricae scientiae* lub *Artis rhetoricae exercitium*¹⁴, które powstało chyba w drugim lub

⁴ I o a n n e s B u r i d a n u s, *Abbreviatio Quaestionum super I-III libros „Rhetoricorum” Aristotelis* (Leipzig, UB, cms 1246, f. 324r-394v).

⁵ „Expliciunt questiones magistri Johannis de Gendino [!] super librum Rhetorice Aristotelis anno Domini III°” (tamże, f. 318r).

⁶ I o a n n e s d e I a n d u n o, *Questiones super I-III libros „Rhetoricorum” Aristotelis* (tamże, f. 264r-319v).

⁷ A e g i d i u s d e R o m a, *Sententia I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis* (tamże, cms 1247, f. 9r-233v).

⁸ Tamże, cms 1248, f. 1r-378v.

⁹ „Iste liber comparatus est sub decanatu magistri Melchioris Lodwig de Freynstadt anno lxxxviii” (tamże, na wyklejce okładki górnej).

¹⁰ „Expliciunt questiones magistri Johannis de Ganduno super librum Rhetorice anno Domini lvii^o die Innocencium” (tamże, cms 1247, f. 302v).

¹¹ I o a n n e s d e I a n d u n o, *Quaestiones super I-III libros „Rhetoricorum” Aristotelis*, (tamże, f. 242r-302v).

¹² „Iste liber comparatus est sub decanatu magistri Melchioris Ludowigt de Freynnstadt anno Domini LXXXVIII” (tamże, cms 1246, na wyklejce okładki górnej).

¹³ A r i s t o t e l e s, *Rhetorica* (tamże, f. 2r-199r).

¹⁴ „Incipit Compendium rethorice sciencie secundum quosdam Artis rethorice exercitium

trzecim dziesięcioleciu XV w. i znane jest z dwóch późniejszych przekazów rękopiśmiennych¹⁵. Kompendium to było przeznaczone jako pomoc do ćwiczeń z zakresu retoryki¹⁶. Wincenty Grüner był świadom tych tendencji przewijających się w retoryce w XV w. Nawiązując do tradycji arystotelesowskiej, ujął on retorykę jako wiedzę, dzięki której można nauczyć się sposobów argumentowania w zakresie podobieństwa¹⁷. Okazało się to przy użyciu bądź sylogizmu retorycznego, bądź paradygmatu. Wincentemu Grünerowi nie były obce też coraz bardziej modniejsze w XV w. dążenia, według których retoryka traktowana była jako umiejętność redagowania akt urzędowych (*ars dictaminis*), pisania ozdobnych listów (*epistolographia*) lub jako sztuka wymowy (*ars rhetoricae*)¹⁸. Wypadkową tych dwóch koncepcji retoryki była trzecia definicja retoryki (*definitio rhetoricae communis*). Choć retoryka w tym ujęciu uważana była za wiedzę, miała ona wyraźne piętno cyceroniańskie¹⁹. *Compendium* Wincentego Grünera znane było nie tylko w Lipsku, lecz także we Frankfurcie, gdzie w 1442 r. skopiował je Wincenty Fayter²⁰. W tym ostatnim mieście też pielęgnowano retorykę, skoro w tym czasie przypuszczalnie powstało *Compendium Francfordiense* [?] *rhetoricae cum dictaminibus*²¹.

W *Compendium artis rhetoricae*, które znane jest z lipskiej kopii z ok. 1449 r.²², pojawiła się wyraźna pochwała wiedzy retorycznej. Autor tego *Compendium artis rhetoricae* zaproponował też trzy określenia retoryki. Na

appellatum per quondam venerabilem magistrum nomine Vincencium Grüner ex diversis codicibus et themate secluso laboriose collectum” (tamże, cms 1380, f. 221r).

¹⁵ V i n c e n t i u s G r ü n e r, *Compendium rhetoricae scientiae* (Leipzig, UB, cms 1380, f. 221r-290v; Praha, Knihovna Metropolitaní Kapitoly Pražské, cms M 119, f. 62r).

¹⁶ „Sequitur propositio introductoria artis rethorice fundamenta ad exercitandas animas huius sciencie inclinatis” (Leipzig, UB, cms 1380, f. 221r).

¹⁷ Rhetorica „est sciencia docens de quocumque persvasibili decenter materiam excogitare ipsam quoque egregiis verborum et sentenciarum coloribus venustare” (tamże).

¹⁸ Rhetorica „est ars cuiuslibet dictandi materie invencionem extollerans et particularum ipsius situm disponens florum exornacionem im sentenciis ambitum materie ad memoriam recolligens ac demum singula recte pronuncians et continuans” (tamże).

¹⁹ „Ex qua diffinicionem colligitur alia diffinicio rethorice communis ista: Rethorica est sciencia docens de quocumque persvasibili decenter materiam invenire, materiam inventam disponere, dispositam per partes venustare, venustatem memorie commendare, memorie commendatam decenter eloqui vel pronunciare. Ex quibus diffinicionibus quinque officia rethorici eliciuntur, scilicet invencio, dispositio, elocucio, memorie commendacio et pronunciacio, de quibus officiis, dum opus fuerit, lacius pertractabo” (tamże).

²⁰ „Et sic est finis anno Domini m° (14)4II lectus in Frankenfordis a baccalario Vincencio Fayter de Burienbrok tunc temporis baccalarius in Frankenfordis” (tamże, f. 290v).

²¹ Tamże, f. 293r-334v.

²² Tamże, cms 1236, f. 323r-332r.

pierwszym miejscu występuje definicja arystotelesowska²³, którą przyjmowali też niektórzy przedstawiciele jego koncepcji retoryki. W drugim określeniu retoryka jest traktowana jako nauka, która uczy tego, co jest prawdziwe i słuszne²⁴. W trzecim określeniu retoryki zwrócono uwagę na niektóre przymioty retoryki jako nauki²⁵. Świadczy ono o przemianach, jakie zaszły w teorii nauki w XV w. Taka apoteoza retoryki była wyrazem tendencji humanizmu renesansowego, który pojawił się w uniwersyteckim środowisku lipskim w połowie XV w.

W tym czasie wszedł w życie dychotomiczny podział retoryki jako nauki zajmującej się osądzaniem (*rhetorica iudicialis*) i jako nauki dotyczącej dowodzenia demonstratywnego (*rhetorica demonstrativa*)²⁶. Zadaniem tej pierwszej ma być przekonywanie o tym, co jest sprawiedliwe i niesprawiedliwe, godne pochwały i nagany, szlachetne i nieszlachetne, dozwolone i niedozwolone, dobre i złe²⁷. O takim ujęciu retoryki mówi Arystoteles w trzech księgach swojej *Retoryki*. Taką koncepcję retoryki lansowali także niektórzy jego średniowieczni komentatorzy. Stąd autor omawianego *Compendium artis rhetoricae* nie zajął się szerzej tym ujęciem retoryki²⁸. Podobne zadania bowiem stawia sobie także dialektyka²⁹, która – według Arystotelesa – jest siostrą bliźniaczą retoryki. Retoryka demonstratywna, której podporządkowana jest sztuka poezji, ma za zadanie pochwalić pewne czyny, a inne znów zganić³⁰. W realizacji tego zadania nie posługuje się narzędziami dialektycznej probacji, lecz ozdobny-

²³ „Propter commendacionem sciencie sciendum, rethorica sic diffinitur: Est sciencia docens de quocumque perswasibili decenter invenire materiam et ipsius congruenter ordinare particulas ipsamque venustare tam verbis quam sentenciis” (tamże, f. 323r).

²⁴ „Rethorica est sciencia docens vera et iusta et bene ordinatam materiam debite et lucide tam verbis quam sentenciis subtiliter declarare” (tamże).

²⁵ „Item aliter diffinitur per modum commendacionis: Rethorica est omnium aliarum scienciarum ordinatrix, degencium retruclatrix [?], diviciarum donatrix, ad quemlibet necessitatem consulatrix, sapienciarum unatrix, ad supremas dignitates amacione sapienciarum recta collocatrix” (tamże).

²⁶ „Item rethorica est duplex, scilicet iudicialis et demonstrativa” (tamże).

²⁷ „Iudicialis est, que perswadet, quid sit iustum et iniustum, honestum vel inhonestum, licitum vel illicitum, bonum vel malum” (tamże).

²⁸ „Et de illa nichil ad presens, quia de ipsa tractatur in quatuor libris rethoricalibus [...] et in tribus libris ipsius Philosophi primo sue Rethorice” (tamże).

²⁹ „Et illa eadem rethorica dicitur assecutiva dyalectica [!] et hoc sic intelligitur, quia sicut per loycam aliquid verum vel falsum probatur, sic per ipsam rethoricam iudiciale aliquid probatur esse iustum vel iniustum. Et sic de singulis” (tamże).

³⁰ „Sed rethorica demonstrativa continet sub se artem poeticam, que est laudacio vel vituperacio, ut patet per Philosophum dicentem: Omnis ars poetica aut est laudacio, aut vituperacio et de illa rethorica demonstrativa autor vult intelligere dictum suum” (tamże).

mi środkami retorycznej perswazji³¹. Aczkolwiek retoryka sądowa (*rhetorica iudicialis*) i retoryka demonstratywna (*rhetorica demonstrativa*), używając terminologii arystotelesowskiej – doradcza, różnią się w sposobie argumentacji, to jednak cel, do którego zmierzają, jest ten sam. Są one bowiem naukami pomocniczymi filozofii moralnej. Jan Burydan i wielu jego zwolenników zwało je logiką lub dialektyką moralną.

Z końca 1. poł. XV w. pochodzi jeszcze lipski traktat *De modo dictandi epistolas*³². Sztuka epistolarna wypłynęła na fali humanizmu renesansowego. Zwolennicy tego kierunku uważali, że retoryka powinna (podobnie jak w starożytności) zajmować się też sposobem pisania listów³³. Chociaż w XV w. retorykę definiowano w różny sposób, to w lipskim traktacie występuje określenie retoryki, które przyjmowali zarówno arystotelicy, jak i zwolennicy tradycji cyceroniańskiej³⁴. Za taką definicją retoryki opowiadali się i retorzy, i „dyktatorzy”³⁵. Tak pierwsi, jak i drudzy zajmują się tą samą „materią”³⁶, która jest prawdziwa i prawdopodobna³⁷. Różnią się oni wszakże w sposobie traktowania tej materii. Retorzy bowiem stosują retoryczne środki przekonywania³⁸, „dyktatorzy” – podobnie jak poeci – piszą często w przenośniach³⁹. Zarówno omawiane *Compendium artis rhetoricae*, jak i traktat *De modo dictandi epistolas* były niemal przez całą 2. poł. XV w. w użyciu w uniwersytec-

³¹ „Iste liber principali siu divisione dividitur in quatuor partes principales: In prima parte determinat de transsumptione in generali; in secunda parte determinat de speciebus transsumptionis; in tertia determinat de coloribus verborum; in quarta de coloribus sententiarum. Partes patebunt in processu. Nota, in principio huius Compendii tangitur unus color, qui dicitur transsumptio. Et diffinitur sic: Est ad rem propositam ratione alicuius similitudinis aliene vocis accomodatio” (tamże, f. 323v).

³² Tamże, f. 310r-319v.

³³ „Ex quo ad presens intencio nostra est scire modum dictandi epistolas, de quo rethorica principaliter consideratur” (tamże, f. 310r).

³⁴ „Unde quamquam rethorica a diversis diversimode notificatur, tamen Philosophus in sua Rethorica et Tullius acceptans eandem diffinitionem, eam sic describunt: Est sciencia docens de quocumque perswasibili inveniens materiam et eius particulas congruenter disponere, dispositam coloribus verborum et sententiarum venustanter ex eorundem exornatam memorie commendare, memorie commendatam decenter audientibus explicare” (tamże).

³⁵ „In qua diffinitione tanguntur quinque officia ipsius rethoris, in quibus debet se exercere dictator, quando dictare voluerit” (tamże).

³⁶ „Primum est invenire materiam perswasibilem, de qua dictare voluerit” (tamże).

³⁷ „Unde materia perswasibilis est materia vera vel verificabilis” (tamże).

³⁸ „Rethorica est sciencia de ornato modo loquendi” (tamże).

³⁹ „Non tamen oportet, quod materia dictaminis semper sit vera, sed sufficit, quod sit verisimilis [...] Et isto modo dictandi utuntur poete in fabulis fingentes animalia, bruta loqui” (tamże).

kim środowisku lipskim. W 1490 r. przekazał Jan Cleve z Lobau powyższe dwa dzieła do zbiorów Collegium Principis⁴⁰.

Kodeks rękopiśmienny 1348 Biblioteki Uniwersyteckiej w Lipsku zawiera szereg lipskich dzieł filozoficznych, z których jedno powstało w 1451 r.⁴¹, a inne pochodzą mniej więcej z tego okresu. W 1471 r. Jan Crus oprował je w jeden kodeks. W 1488 r., za dziekanatu magistra Melchiora Lodwiga z Freystadt, zakupiono go do zbiorów tworzącej się Biblioteki Uniwersytetu Lipskiego⁴². Wśród dzieł znajdujących się w omawianym kodeksie na większą uwagę zasługuje lipski komentarz do trzech ksiąg *Retoryki* Arystotelesa⁴³.

Autor *Expositio Lipsiensis I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis*, idąc za komentowanym tekstem, podkreślił, że retoryka jako nauka o przekonywaniu stanowi uzupełnienie dialektyki⁴⁴. W przeszłości terminów „dialektyka” i „logika” używano nawet zamiennie. W późnym średniowieczu przez dialektykę rozumiano już dział wiedzy logicznej o wnioskowaniu i uzasadnianiu przez probację, czym Arystoteles zajął się obszernie w *Topikach*. Kiedy w późnym średniowieczu pojawiły się prądy krytycyzmu i rewizjonizmu wobec zastanego dorobku przeszłości, probabilizmu i probabilioryzmu, nie tylko komentatorzy *Topik* Arystotelesa zajmowali się luźniejszymi środkami uzasadniania. Czynili to także filozofowie XIV-wiecznej nowej szkoły i XV-wiecznej wspólnej drogi przy rozwiązywaniu różnego typu problemów, zwłaszcza teoriopoznawczych. Fakt, że uzasadnianie dialektyczne i przekonywanie retoryczne były pokrewnymi typami argumentowania, zbliżał te dwie nauki do siebie. Z tej racji znalazły się one w obrębie tego samego podziału nauk, zwanego *trivium* w wiekach średnich. Nasz komentator uważał, że pomiędzy dialektyką i retoryką zachodzą trojaki relacje. Zarówno dialektyka, jak i retoryka są bowiem naukami powszechnymi, rozumowymi i użytecznymi⁴⁵. Arystoteles uważał nawet,

⁴⁰ „Istum librum legavit magister Johannes Cleve de Lobaw pro libraria Collegii principis, cuius anima requiescat in pace 1490” (tamże, f. 1r).

⁴¹ „Et collecta et scripta per Gotfridum Wigandi de Gethingen, arcium baccalarium novelum anno m^o <14>51” (tamże, cms 1348, f. 373r).

⁴² „Johannes Crus ligavit Lüpczk anno Domini 1471°” (tamże, na wyklejce okładki dolnej). „Iste liber comparatus est sub decanatu magistri Melchioris Lodwig de Freynstadt anno Domini lxxxviii” (tamże).

⁴³ *Expositio Lipsiensis I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis* (tamże, f. 34r-39r).

⁴⁴ „Prohemium, in quo ostenditur, qualis sit rethorialis sciencia, quia est assecutiva dialectice” (tamże, f. 34r).

⁴⁵ „Et tunc epilogat prohemium ostendendo convenienciam triplicem inter dialecticam et rethoricam: Prima est, quia utraque est communis et quia utraque est rationalis, tertia est, quia utraque est utilis” (tamże).

że retoryka stanowi część dialektyki, która jest nauką pomocniczą filozofii moralnej⁴⁶.

Zdaniem lipskiego wykładowcy retoryka jest nie tylko wiedzą rozumną, jak to uważali przedstawiciele starej szkoły, zwłaszcza albertyści, lecz także jest wiedzą dotyczącą wymowy (*sermocinalis scientia*), co znów było nawiązaniem do reprezentantów nowej szkoły. Pierwsza koncepcja retoryki miała swoje uzasadnienie także w tym, że przekonywanie i przemawianie są aktami rozumu, co więcej, ta pierwsza czynność stanowi główny trzon retoryki⁴⁷. Retoryka ze względu na swój przedmiot może być ujęta jako umiejętność i wiedza⁴⁸. Retoryka w pierwszym ujęciu zajmuje się sposobami perswazji i to stanowi jej cel zasadniczy. Mowy o charakterze przekonywającym są już praktycznym zastosowaniem teoretycznych zaleceń, czyli stanowią umiejętność⁴⁹. Retoryka jako wiedza rozumowa dotyczy przede wszystkim entymemu, będącego swoistą odmianą rozumowania dedukcyjnego i bezpośredniego, w którym na podstawie uznanego zdania, stanowiącego przesłankę, dochodzi się do uznania drugiego zdania, będącego wnioskiem. Treścią takiego zdania jest na ogół prawdopodobieństwo. Z tego względu argumentacji retorycznej używa się w naukach moralnych – w odróżnieniu od nauk teoretycznych, w których dominuje argumentacja dialektyczna używająca sylogizmów⁵⁰. Środki perswazji retorycznej, oparte na racjach ogólnych i prawdopodobnych⁵¹, są bardziej przydatne przy przekonywaniu pospólstwa⁵².

⁴⁶ „Wynika stąd, że retoryka jest jakby odroślą dialektyki i tego rodzaju studiów etycznych, które słusznie można nazwać polityką” (A r y s t o t e l e s, *Retoryka*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzył H. Podbielski, Warszawa 1988, s. 68, w. 24-26).

⁴⁷ „Et manifestatur eciam, cui parti philosophie rethorica supponitur, quia sermocinali. Est enim rethorica sermocinativa et rationalis sciencia, ex quo persuadere et orare, circa que versatur rethorica sicut actus rationis, ymmo persuasiones sunt totum corpus rethorice” (*Expositio Lipsiensis I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis*, f. 34v).

⁴⁸ „Ostenditur eciam, quod de rethoricis potest esse ars et sciencia” (tamże).

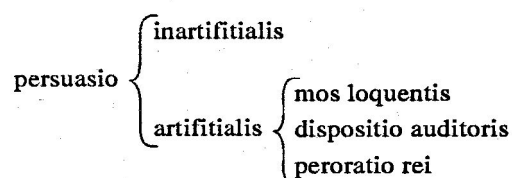
⁴⁹ „Hic ostendit, quod persuasiones considerat essentialiter ipsa rethorica, sed sermones passionales sunt quedam adiectiones et sunt quoddam negotium rethoricum” (tamże).

⁵⁰ „Hic ostendit in speciali, quod rethorica est rationalis sciencia, quia principaliter versatur circa ethymemata, que respiciunt verisimilia, ex quo rethorica descendit in morales sciencias, sicut dyalectica est rationalis sciencia respiciens syllogismos et descendit in sciencias doctrinales” (tamże).

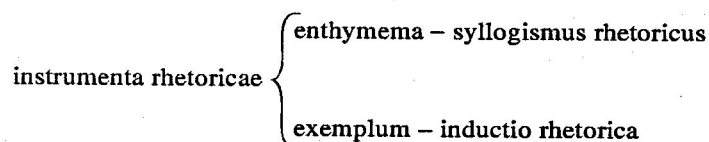
⁵¹ „Et concludit, quod opus rethorice non est persuadere, sed considerare persuasibilia existencia circa unum quodque genus” (tamże).

⁵² „Et subdit consequenter, quod utile est habere rethoricam ut hominibus wlgaribus, qui non possunt reduci per scientificas raciones, fiant eis persuasiones per communia et per verisimiles raciones” (tamże).

O ile przedmiotem wiedzy demonstratywnej jest *scibile*, a dialektyki – *opinabile*, o tyle retoryka dotyczy *persuasibile*⁵³. Umiejętność przekonywania zaś jest dwojakiego rodzaju – przekonywanie naturalne (*inartifitialis*) i sztuczne (*artifitialis*). W pierwszym wypadku chodzi o zeznania świadków i pisemne poświadczenia. W drugim wypadku idzie o mowy i kazania. Przekonywanie sztucznie skonstruowane zależy w dużej mierze od charakteru mówcy, dyspozycji psychicznej słuchaczy i samej sprawy⁵⁴. Było to przytoczenie za Arystotelesem wewnętrznych środków przekonywania. Schematycznie podział *persuasio* przedstawia się następująco:

Lipski komentator *Retoryki*, idąc za Arystotelesem, wyróżnił dwa narzędzia retoryki, tj. entymem i paradygmat, czyli przykład. Entymem jest odmianą rozumowania dedukcyjnego, czyli skróconym sylogizmem, zwanym sylogizmem retorycznym. Rozumowanie oparte na przykładzie nazywano indukcją retoryczną⁵⁵. Oto schemat narzędzi retoryki:

⁵³ „Et premitte distinctionem rethorice dicens, quod rethorica est potentia considerandi persuasibile circa unumquodque contingens” (tamże, f. 34r-34v).

⁵⁴ „Et sunt duplices persuasiones, scilicet inartificiales, ut sunt testes, iuramenta et conscriptiones, quibus oportet uti, et artificiales, que fiunt per oraciones et sermones et has oportet invenire. Et subdat, quod tres sunt species persuasionis artificialis, scilicet mos loquentis, a quo est sermo, dispositio auditoris, ad quem est sermo, et ipsa peroratio rei, de qua fit sermo. Et concludit Philosophus rethoricam esse partem dyialectice applicabilem ad mores civiles” (tamże, f. 34v).

⁵⁵ „Hic ostendit Philosophus, quibus instrumentis utitur rethorica dicens rethorica uti enthymemate, quod reducitur ad silogismum, et exemplo, quod reducitur ad inductionem, quia enthymema nichil aliud est quam rethoricus silogismus, et exemplum nichil aliud est quam rethorica inductio” (tamże).

Lipski komentator *Retoryki* Arystotelesa, omawiając naturę sylogizmu retorycznego, zauważył, że taki sylogizm od strony formalnej odpowiada trzeciej figurze sylogistycznej i ze względu na „materię” składa się rzadko z przesłanek koniecznych, częściej z przesłanek prawdopodobnych, dotyczących bytów i spraw przygodnych⁵⁶. Tego typu ujęcie sylogizmu retorycznego nie odbiegało od innych średniowiecznych poglądów opierających się na sylogistyce⁵⁷.

Koncepcja przykładu prezentowana w omawianym komentarzu stanowi proces myślowy, w którym przechodzi się od jednej części do drugiej i od podobieństwa do prawdopodobieństwa w obrębie tego samego rodzaju, innymi słowy – od wymienienia wystarczającej liczby przypadków jednostkowych do ujęcia ich ogólnej treści. Przy tym pamiętać należy o tym, że przykład powinien być bardziej znany od tego, co objaśnia się za jego pośrednictwem, i że wydarzenia przeszłości są bardziej znane od przyszłych⁵⁸. Tego typu proces myślowy nazwano indukcją retoryczną. Miała ona charakter heurystyczny i stanowiła obok dedukcji inny sposób uzasadniania. Średniowieczni komentatorzy Arystotelesa, mówiąc o rozumowaniu przez przykład, z jednej strony nawiązywali do koncepcji Arystotelesa, a z drugiej strony pragnęli przy tej okazji wypowiedzieć swoje własne poglądy⁵⁹.

Podobnie jak Arystoteles i jego wielu średniowiecznych komentatorów, lipski wykładowca retoryki poruszył też sprawę tzw. toposów, czyli miejsc, których używa zarówno retor, jak i dialektyk. Toposy stanowiły ogólne punkty racjonalnego widzenia. Z tej racji zwano je też regułami topicznymi⁶⁰. Lipski autor skłania się do poglądu, że dialektyk i retor powinni zajmować się tylko toposami ogólnymi⁶¹.

⁵⁶ „Hic ostendit Philosophus, quod enthimema dicitur esse ex ycotibus et signis. Et signum est idem, quod necessarium, ycos autem est idem, quod esse in pluribus. Et ex hoc infert Philosophus, quod silogismi rethorici raro habent premissas necessarias, sed ut plurimum habet premissas contingentes, quia rethores arguentes per signa raro dant signa infallibilia, sed ut plurimum dant signa ut in pluribus. Et distinguit Philosophus signum, quia quoddam est necessarium sicut signum in prima figura, aliud est signum non necessarium, ut est signum in tercia figura” (tamże).

⁵⁷ Por. M a r k o w s k i, *Metodologia nauk. Dzieje filozofii średniowiecznej w Polsce*, t. II, Wrocław 1976, s. 40.

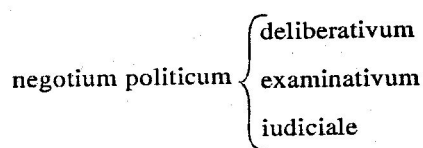
⁵⁸ „Sed exemplum, quod dicitur inductio rethorica, est processus partis ad partem et similis ad similem, que omnia debent esse sub eodem genere. Et semper exemplum debet esse noxious eo, quod per exemplum concluditur sicut preteritum noxious est futuro” (*Expositio Lipsiensis I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis*, f. 34v).

⁵⁹ Por. M a r k o w s k i, dz. cyt., s. 46-50.

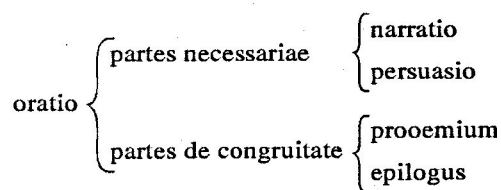
⁶⁰ Por. t e n Ź e, *Logika. Dzieje filozofii średniowiecznej w Polsce*, t. I, Wrocław 1975, s. 92.

⁶¹ „Hic Philosophus ostendit diversa esse genera locorum et enthimematum, quibus utuntur rethor et dyalecticus a locis et enthimematibus pertinentibus ad alias artes dicens, quod loci com-

Do ważniejszych spraw poruszonych przez lipskiego komentatora *Retoryki* Arystotelesa należy podział retoryki. Biorąc pod uwagę stronę rzeczową, lipski wykładowca retoryki podkreślił, że mowa dotyczy spraw publicznych, które poddane są rozważaniu, badaniu i osądzaniu⁶². Schematycznie przedstawia się to następująco:

Ze względu na formalną strukturę mowy lipski komentator wyróżnił część konieczną i dowolną. Część istotną każdej mowy stanowi wyłożenie sprawy (*narratio*) i przekonywanie (*persuasio*). Wstęp i epilog należały już do części, które mogły, ale nie musiały być w mowie⁶³. Oto schemat tego podziału:

Z powyższych wywodów widać, że lipski retor trzymał się dosyć wiernie podanej przez Arystotelesa teorii retoryki.

Być może, że w uniwersyteckim środowisku lipskim ok. 1457 r. powstały też *Flores de rhetorica*⁶⁴. Zgodnie z tradycją średniowieczną retorykę zaliczono tu jako naukę wchodzącą w skład *trivium*⁶⁵. W omawianym dziele wy-

munes pertinent ad dyalecticos et rethores, sed loci speciales pertinent ad alias artes" (*Expositio Lipsiensis I-III librorum „Rhetoricorum” Aristotelis*, f. 34v).

⁶² „Hic determinat de persuasionibus in speciali sumptis ex parte oracionis sive ex parte rei. Et primo de persuasionibus artificialibus, que habent fieri circa negotium politicum, quod est triplex, scilicet deliberativum, examinativum et iudiciale. Et wlt, quod tres sunt species rethorice secundum tria negocia politica, circa que rethorica versatur et secundum quod est triplex auditor" (tamże, f. 35r).

⁶³ „Due sunt partes essenciales et necessarie oracionis rethorice, scilicet narracio et persuasio, et sunt due partes non necessarie, sed de congruitate, scilicet prohemium et epilogus" (tamże, f. 38v).

⁶⁴ Leipzig, UB, cms 1247, f. 2r-8v.

⁶⁵ „Et est una sciencia trivialis inter triviales sciencias" (tamże, f. 2r).

stępują trzy definicje retoryki. Pierwsza z nich, którą przypisano Arystotelesowi, ujmuje retorykę jako naukę o metodycznym przekonywaniu w odniesieniu do spraw przygodnych⁶⁶. W nawiązaniu do starożytnej tradycji retorycznej ujmowano retorykę bądź jako naukę, bądź jako umiejętność⁶⁷. W pierwszym przypadku była to nie tylko nauka o retorycznych zasadach przekonywania, lecz także sermocynalna nauka o wykwintnym sposobie mówienia⁶⁸. Składała się ona z pięciu części integralnych⁶⁹. W drugim zaś przypadku nawiązywano do podanego przez Cyserona⁷⁰ ujęcia retoryki jako sztuki⁷¹, według której mowa składa się z sześciu części zasadniczych⁷². Omawiane *Flores de rhetorica* pokazują, że nawet w dziełach nie będących komentarzami do *Retoryki* Arystotelesa nawiązywano do ujętej na sposób średniowieczny Arystotelesowej definicji retoryki. Z tego wynika, że na Uniwersytecie Lipskim w pięćdziesiątych latach XV w. arystotelesowska koncepcja retoryki i jej cyceroniańskie ujęcie występowały obok siebie.

W kopii rękopiśmiennej z lat pięćdziesiątych lub sześćdziesiątych XV w. pochodzi traktat⁷³ Henryka Hadekese de Montenacken *De rhetorica*⁷⁴ i *Rhetorica sive ars dictandi* Jana z Ratzbony⁷⁵. Zdaniem Henryka Hadekese, który nawiązuje do pseudocyseroniańskiej *Rhetorica ad Heremium*, retoryka jest nauką o krasomówstwie w rozwiązywaniu kwestii cywilnych i moralnych⁷⁶,

⁶⁶ „Et per Philosophum primo Rethorice sic describitur: Est sciencia persuandi unumquodque persuasibile contingens. Unde persuasio est alterius supposicionis vel alterius credilitatis in aliquo generato per signa probabilia vel per similitudinem convenientem unius rei ad aliam. Rethor enim persuadet ex probabilibus signis ut dicendo ille possidet illam rem nec iure hereditariam nec tamquam inventam nec tamquam emptam, ergo possidet eam tamquam furatam” (tamże).

⁶⁷ „Item secundum antiquos rethores rethorica consideratur dupliciter: uno modo per modum sciencie, alio modo per modum artis” (tamże).

⁶⁸ „Alio modo sic describitur: Rethorica est sciencia sermocinalis docens ornatum modum loquendi” (tamże).

⁶⁹ „Et secundum hoc recipit duplicem divisionem. Nam per modum sciencie dividitur in quinque partes integrales, ut sunt invencio, dispositio, elocucio, memoria et pronunciacio” (tamże).

⁷⁰ „Secundum Tulium est rerum verarum vel verisimilium excogitacio, que causam probabilem reddent verius” (tamże).

⁷¹ „Alio modo rethorica consideratur per modum artis” (tamże).

⁷² „Et quia sicut sciencia radicatur in subiecto, sic ars radicatur in instrumento. Propter quod videndum est, quid sit instrumentum artis rethorice et nihil aliud est nisi oracio, cuius partes sunt sex, que sunt exordium, narracio, particio, confirmacio et confusio” (tamże).

⁷³ H e n r i c u s H a d e k e s e d e M o n t e n a c k e n, *De rhetorica* (Leipzig, UB, cms 1249, f. 2r-23v).

⁷⁴ „Et in hoc finitur tractatus Rethorice Henrici de Montenacken arcium et medicine doctoris ac sacre theologie baccalarii formati” (tamże, f. 23v – na marginesie dopisano: Hadekese).

⁷⁵ I o a n n e s d e R a t i s b o n a, *Rhetorica sive ars dictandi* (tamże, f. 50r-126v).

⁷⁶ „Incipit resolutio Rethorice Tulli ad Herenium scripte, ut sequitur: Rethorica dicta a resis,

które mówca musi udowodnić⁷⁷, rozstrzygnąć⁷⁸ i osądzić⁷⁹. Chociaż traktat Henryka Hadekese jest samoistnym dziełem, zdradza niektóre podobieństwa z arystotelesowskim ujęciem retoryki⁸⁰. Widać to wyraźnie zwłaszcza we wskazówkach dotyczących budowy mowy i w zaleceniach odnośnie do doboru środków perswazji⁸¹.

Pod wpływem późnośredniowiecznych i renesansowych dążeń do poznania autentycznych tekstów Arystotelesa pojawiły się także na Uniwersytecie Lipskim ok. 1488 r. *Lectiones super tres libros „Rhetoricorum” Aristotelis*⁸². Zgodnie z jego intencjami kładziono nacisk na nauczanie tego, co stanowi przedmiot perswazji retorycznej⁸³. Podobne stanowisko reprezentował także lipski komentator *Retoryki* Arystotelesa, z którego to komentarza zachował się tylko początek⁸⁴.

Analiza lipskich dzieł retorycznych od strony teorii nauki i metodologii nauk pozwala stwierdzić, że na Uniwersytecie Lipskim dominowała arystotelesowska koncepcja retoryki. Tendencje te ujawniły się jeszcze bardziej w ostatnim ćwierćwieczu XV w., gdy chciano lepiej poznać autentyczne teksty historycznego Arystotelesa. Dosyć wcześnie, bo już pod koniec 1. poł. XV w., w Lipsku pojawił się na sposób cyceroniański ujmowany nurt retoryki, według którego retoryka jest nie tylko nauką o sposobach przekonywania, lecz także umiejętnością krasomówczą i sztuką pisania listów. Arystotelesowska koncepcja retoryki jako nauki i cyceroniańskie ujęcie retoryki jako sztuki biegły w uniwersyteckim środowisku lipskim obok siebie, a w niektórych przypadkach nawet się przenikały. Obok tych dwóch głównych nurtów retorycznych naucza-

quod est ornatus, et ycos sciencia quasi sciencia de ornato modo dicendi est modus artificialis terminandi civiles questiones et morales, tam racione proprietatum auditorum quam temporum tripharium divisus” (tamże, f. 2r).

⁷⁷ „Alie namque cadunt in genere demonstrativo, quarum laudem aut vituperium orator pretendit swadere et inde dicuntur demonstrative cause tales ex parte suarum proprietatum et eciam admirative respectu auditorum, exclamative respectu oratorum, qui in deduccione causarum <<earum>> multis exclamacionibus solent uti” (tamże, f. 2r).

⁷⁸ „Alie eciam dicuntur deliberative vel consultive, quarum proprietates finalis est expediencia aut in expediencia ortanda vel exortanda vel deortanda consulenda vel disswadenda coram auditorem, qui est conclusor” (tamże).

⁷⁹ „Alie eciam dicuntur iuridiciales, que habent accusationem cum defensione, quarum finis est iustum vel iniustum” (tamże).

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże, f. 9v.

⁸² Tamże, cms 1445, f. 254v-259r.

⁸³ „Totalis liber Rhetoricorum Aristotelis de nova translatione docens summere persuasibilia tam propria quam communia” (tamże, f. 254v).

⁸⁴ Tamże, f. 351v-352v.

no na Uniwersytecie Lipskim także *ars dictaminis*, która była oryginalnym tworem uczonych średniowiecznych i miała szersze zastosowanie praktyczne. Z tych wywodów można także wnioskować, że *Retoryka* Arystotelesa, która jako teoria wymowy nie zdobyła większego uznania w starożytności⁸⁵, cieszyła się jako swego typu metoda interdyscyplinarna większą popularnością w niektórych środowiskach życia umysłowego XV w., do których niewątpliwie należał Lipsk.

DIE RHETORIK AN DER UNIVERSITÄT LEIPZIG IM 15. JAHRHUNDERT IM LICHT DER HANDSCHRIFTLICHEN QUELLEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Universitätsbibliothek zu Leipzig befinden sich noch heute neun Handschriften, in denen sechzehn rhetorische Werke vorkommen. Es sind folgende Handschriften: 1236, 1246, 1247, 1248, 1249, 1250, 1348, 1380 und 1445. Die *Rhetorik* des Aristoteles ist nur aus einer handschriftlichen Überlieferung bekannt (cms 1246, f. 2r-199r). In den oben genannten Codices kann man sieben mittelalterliche Kommentare zu diesem Werk finden. Ihre Verfasser sind: Ägidius von Rom (cms 1247, f. 9r-233v; cms 1248, f. 1r-378v), Johannes von Janduno (cms 1246, f. 264r-319v; cms 1247, 242r-302v), Johannes Buridan (cms 1246, f. 324r-394v) und zwei anonyme Kommentatoren (cms 1348, f. 34r-39r und cms 1445, f. 254v-259r). Für die Geschichte der Rhetorik an der Universität Leipzig hat das *Compendium rhetoricae scientiae* von Vincentius Grüner eine besondere Bedeutung. Daraus wird ersichtlich, daß eine aristotelische Konzeption der Rhetorik als Kunst des Überzeugens (*ars persuadendi*) an der Universität Leipzig im 15. Jahrhundert dominierte.

In der Universitätsbibliothek zu Leipzig kommen noch andere rhetorische Werke vor, die andere Auffassungen der Rhetorik darstellen. Es ist selbstverständlich, daß man an der Universität Leipzig auch die mittelalterliche Kunst des Dokumentenschreibens (*ars dictandi*) pflegte, deren Kenntnisse man im täglichen Leben als Notar oder Sekräter verwendete. Dies ist ersichtlich aus folgenden Werken: *Rhetorica sive ars dictandi* (cms 1249, f. 50r-126r), *Compendium Francfordiense* [?] *rhetoricae cum dictaminibus* (cms 1380, f. 293r-334v), *Compendium artis rhetoricae* (cms 1236, f. 323r-332r). Die Epistolographie ist durch ein Werk vertreten, nämlich *De modo dictandi epistolas* (cms 1236, f. 310r-319r).

Es ist bemerkenswert, daß die ciceronianische Auffassung der Rhetorik, die eine Lehre des kunstvollen Schreibens und Sprechens (*ars de modo ornate scribendi et loquendi*) war, schon in den vierziger Jahren des 15. Jahrhunderts zur Erscheinung trat: *Flores de rhetorica* (cms 1247, f. 2r-8v), *Libellus rhetoricae cum glossis* (cms 1249, f. 2r-23v). Die Universität Leipzig gehört also zu den mittelalterlichen Hochschulen, in denen die drei wichtigsten Richtungen in der Rhetorik vorkamen.

Zusammengefaßt von Mieczysław Markowski

⁸⁵ Por. H. P o d b i e l s k i, *Wstęp*, [w:] A r y s t o t e l e s, *Retoryka*, s. 58.